

cronologice diverse, precum finalul eneoliticului, epoca bronzului, prima vârstă a fierului, ori atribuindu-le comunităților sarmatice din sec. II-IV p.Chr.

Corpul cel mai consistent al volumului îl reprezintă *Anexele*, conținând fișele de sit riguros întocmite. Aici volumul este oarecum dezechilibrat, o parte dintre informații fiind reluate. Evident că fiind un capitol de inventariere, acesta limitează, ca să spunem așa, accesul cititorilor nonspecialiști.

Concluzionând, volumul intitulat *Movilă, Gomilă, Humka, Halom sau Hügel?* este o lucrare de referință pentru arheologia Banatului și asta nu doar privită prin prisma evidențierii patrimoniului Câmpiei Timișului. Prin rigurozitate metodologică, viziune civic-științifică și densitate a datelor, cei doi autori identifică movilele nu doar ca elemente topografice, așa cum sunt de foarte multe ori percepute de către comunitățile locale, ci sub forma unor repere ale identității și istoriei umane. Personal, consider că reușesc să transforme ceea ce pare la o primă vedere un subiect „minor”, movilele de câmpie, într-un fenomen de patrimoniu major.

Volumul este indispensabil pentru specialiștii epocii (și asta nu doar pentru cei preocupați de arheologia regiunii), reprezentând totodată un instrument de referință și un model inspirațional, un model de bune practici, pentru viitoare inițiative similare.

George BOUNEGRU*

Vasile Alexandru Barbolovici, *Il Concilio di Ferrara-Firenze (1438-1439). Storia ed ecclesiologia delle unioni*, presentazione di Virgil Bercea, introduzione di Cesare Alzati, Edizioni Dehoniane Bologna, 2018, 320 p.

Pentru noi cartea părintelui Vasile Alexandru Barbolovici constituie un moment de referință în istoriografia subiectului, pentru că face o investigație critică a izvoarelor și a istoriografiei referitoare la unirea bisericească înfăptuită la Conciliul Ecumenic de la Ferrara-Florența, cu ambițiosul scop de a depăși clișeele ideologice cu care ne-a obișnuit istoriografia de până acum. Prin urmare, apariția unei lucrări pe un subiect atât de important, cum este cel al impactului deciziei de unire bisericească luată la Conciliul de la Ferrara-Florența în secolul al XV-lea, cu implicații religioase, identitare, culturale și chiar politice în durată lungă asupra lumii creștinismului din Răsăritul Europei impune o binemeritată apreciere, dublată de o evaluare critică justă.

Suntem deci în fața unei cercetări doctorale meritorii a părintelui Vasile Alexandru Barbolovici, susținută la Universitatea Pontificală Antonianum din Roma, în anul 2017, sub coordonarea părintelui prof. dr. Roberto Giraldo OMF, cu îndrumarea președintelui

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România; e-mail: bounegru_g_viziru@yahoo.com.

Academiei Române, prof. univ. dr. Ioan Aurel Pop și a prof. univ. dr. Riccardo Burigana. Teza de doctorat a beneficiat de trei ediții, una în limba italiană și două versiuni în limba română, toate trei fiind prefațate de Virgil Bercea, episcop greco-catolic de Oradea. Prima ediție a fost îmbogățită de laboriosul *Studiu introductiv* al reputatului profesor univ. dr. Cesare Alzati, care privește unirea bisericești (a ucrainenilor, perfectată în anul 1596, la Brest, a rutenilor, încheiată la Ujhorod, în 1646, respectiv a românilor ardeleni finalizată la Alba Iulia, între anii 1697 și 1701) în raport cu realitatea istorică și cu „frontul” ideologiilor ecleziastice. A doua ediție în limba română a beneficiat de traducerea doamnei Monica Omilescu; ea este completată de o prefață semnată de Liviu Petru Zăpârțan, ambasador al României pe lângă Sfântul Scaun și a fost publicată în condiții grafice deosebite la Centrul de Studii Transilvane (Academia Română) din Cluj-Napoca. Cea mai recentă ediție, a treia, a apărut în anul 2025, la Editura Vremea din București, în seria „Mica Romă XXI”, coordonată de Cristian Bădiliță, cu titlul *Conciliul de la Ferrara-Florența (1438-1439). Istoria și ecleziologia Unirilor* (428 p.). În prezentarea noastră, ne vom referi la ediția originală a cărții, apărută în limba italiană, la Bologna, în 2018.

Dacă în 2011 istoriografia română ecleziastică se bucura de traducerea integrală în limba română a lucrării reputatului Joseph Gill S. J., *Conciliul de la Florența*, tradusă de Blanka Sidonia Gorun-Kovács (Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca), acum beneficiem de o analiză a contextului în care a avut loc conciliul florentin și a consecințelor acestuia asupra Europei Central-Răsăritene.

Încă de la început, autorul a fost inspirat și a căutat antecedentele, coborând în perioada medievală a Europei de Est (capitolele I și II, p. 51-116) și a identificat mișcările unioniste premergătoare conciliului florentin, adică pe cele petrecute în Moldova, Țara Românească și Transilvania. Vasile Barbolovici a analizat fenomenul multisectorial din perspectiva raporturilor dintre Roma și Constantinopol în Evul Mediu, care au avut dinamica lor în funcție de diferitele interese de ordin religios, politic, cultural și social. Chiar dacă interpretarea autorului este tributară formației sale de teolog, iar cheia de lectură pe care o aplică documentelor se subordonează acestei realități, este de apreciat efortul sistematic de a face introducerea istorică necesară și de a contextualiza desfășurarea Unirii rutenilor și a românilor cu Biserica Romei. O componentă esențială în redactarea cărții a fost înțelegerea și deslușirea complicatelor ițe și trădări ale politicii europene care au favorizat întrunirea conciliului de la Ferrara-Florența și care au influențat atât desfășurarea, cât și deznodământul acestuia: resentimentele grecilor față de occidentali și neîncrederea ultimilor față de orientali. Mai mult, marasmul căderii Constantinopolului (1453) a atras și spargerea unității de acțiune a Patriarhiilor Răsăritene, aflate deja sub stăpânire turcă.

Dincolo de realitățile politice și de mentalitate surprinse cu tâlc de autor, derutanta lume medievală în care au avut loc discuțiile conciliare trebuie înțeleasă în detaliu și ne referim, desigur, și la cei doi principali actori ai momentului de la Ferrara-Florența: debusolata delegație ortodoxă (în spatele căreia stătea împăratul bizantin Constantin al XI-lea Paleologul 1405-1453) și controversatul papă Eugeniu (1383-1447). Înțelegerea tensiunii dintre cele două lumi este utilă și inspirațională tocmai pentru a decongestiona anumite tensiuni interconfesionale care persistă în acest spațiu central-european. Pentru a pătrunde în atmosfera în care s-au purtat discuțiile, nu putem ignora, de pildă, suferința și haosul anului conciliar. La 5 iulie 1439, la Florența,

a fost semnat decretul de Unire a bisericilor catolică și ortodoxă de către împăratul bizantin și de către patriarhul de la Constantinopol, dar abia în 12 decembrie 1452 s-a celebrat prima liturghie a Bisericii reunite, la Constantinopol. Participanții, ortodocși și catolici, s-au împărțit laolaltă din trupul și din sângele Domnului. După care s-a produs invazia otomană (6 aprilie – 29 mai 1453). Genovezii, sicilienii și venețienii au luptat cot la cot cu bizantinii. Tânărul și ambițiosul sultan Mehmed al II-lea (1432-1481) a spart zidul cetății grație unui tun enorm și foarte performant fabricat de maestrul Urban¹, un catolic ... maghiar, care, în prealabil, își oferise serviciile creștinilor, fiind refuzat din lipsă de fonduri.

Dar, dincolo de aceste detalii și aspecte insolite – care ne pot ajuta totuși să înțelegem mentalitatea oscilantă a vremii –, temeinica cercetare a lui Vasile Barbolovici se concentrează asupra semnificației Unirii florentine, care a avut o însemnătate covârșitoare mai ales din perspectiva consecințelor. Momentul 1439 consemna respectul reciproc între cele două tradiții creștine și recunoașterea deplinei eclezialității a celor două Biserici creștine atât de încercate de contextul politic al vremii. Prin urmare, *Laetentur caeli* însemna acceptarea prin deciziile conciliului florentin a celor patru puncte doctrinare (primat papal, *Filioque*, Purgatoriu, materia celebrării Sfintei Euharistii – pâine azimă la latini și dospită la greci) de către „ambii plămâni ai Creștinătății” (Ioan Paul al II-lea). Acest lucru echivala practic cu asumarea și mai ales cu „găsirea modelului reconcilierii punctelor de divergență dogmatică” („ci offre il modello di riconciliazione dei punti di divergenza dogmatica”, p. 10) rezultate din evoluțiile istorice distincte înregistrate de-a lungul vremii de latini și greci (capitolul IV *Conciliul de la Florența și ecleziologia sa*). Din acest punct de vedere, credem că perspectiva istoriografiei germane, prin lucrarea lui Sebastian Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara-Florenz (1438/39). Das byzantinische Kaisertum im Dialog mit dem Westen*, Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 60, vol. I, II, Stuttgart 2013, 2014², ar fi nuanțat și îmbogățit atât analiza, cât și înțelegerea subiectului.

În cazul capitolului V (*Le unioni tra difficoltà e resistenze /Unirile între dificultăți și rezistențe*, p. 231-236), ecleziologic nu cred că este potrivit să vorbim de o raportare disprețuitoare a catolicilor față de răsăriteni ci, mai degrabă, de o incompatibilitate la nivel de mentalitate și de raportare la un anumit (sau altul) context politico-social. Dacă și cât a contat raportul dintre siguranța Vestului, față de nesiguranța Estului, poate ne ajută și alte lecturi (Niall Ferguson, *Civilization: The West and the Rest*, Londra, 2012) mai concentrate pe lumea socio-politică să decriptăm felul specific, diferit, în care au evoluat (s-au format și consolidat) cele două biserici creștine în funcție tocmai de experiența lor istorică deosebită. În ceea ce privește subcapitolul 5 *L'unione der rumeni di Transilvania/Unirea românilor din Transilvania* (p. 231-236), autorul lasă impresia că rămâne captivul viziunii istoricului român interbelic Zenovie Pâclișanu, cu toate trimerterile și lecturile actualizate pe care dovedește că le are (Suttner, Morini ș.a.). Poate cel mai semnificativ detaliu, din punctul nostru de vedere, este cel legat de raportarea la teologul iezuit (p. 236) numit pe lângă episcopul greco-catolic prin a Doua Diplomă Leopoldină a Unirii (1701): „[E] rămâne simptomul unui dispreț endemic al oamenilor din biserica Occidentului creștin față de confrății din Orient”.

¹ Puglia 2008.

² Kolditz 2013; Kolditz 2018; mai recent, de văzut Kolditz 2021.

Analiza impactului *Laetentur caeli* (1439) în durată lungă și anume: asupra unirii rutenilor de la Brest (1595), asupra unirii românilor din Transilvania (1697-1701) cu Scaunul Romei, coroborat cu atitudinea latinilor care interpretau decretul ca o „reductio Graecorum, adică readucerea orientalilor la unitatea catolicilor”, după expresia lui Cesare Alzati (*Unio/Уния. Tra realtà storica e ideologie ecclesiastiche/Studiu introductiv*, p. 15, 19-20), au fost elementele care vor influența dinamica evoluției ulterioare a Bisericilor Unite. Această analiză formează, de altfel, partea cea mai importantă a lucrării³. Dacă atât unirea de la Brest, cât și cea de la Alba Iulia sunt analizate de autorul cărții din varii și complexe perspective, neomițând motivațiile religioase, social-politice și economice ale actanților, ne-am fi așteptat ca în cercetarea și interpretarea felului în care s-au materializat hotărârile de la Ferrara-Florența să nu fie ignorate tocmai analizele făcute în ultimul deceniu asupra Unirii de la Brest: ne referim la lucrările ucraineanului Oleg Turij sau la proiectele fundației *Pro Oriente* din Viena, materializate prin lucrările: Johann Marte, Oleh Turij, Ernst Christoph Suttner, Archbishop Jeremiasz (Anchimiuk) (ed.), *Die Brester Union*, Teil I: *Vorgeschichte und Ereignisse der Jahre 1595/1596, Das östliche Christentum*, 58, Würzburg, 2010; Johann Marte, Oleh Turij (ed.), *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung. Versuch einer Zwischenbilanz*, Liov, 2006; și, desigur, asupra unirii ardelenilor cu Biserica Romei: Johann Marte, Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner (ed.), *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom/Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 2010; Johann Marte, Viorel Ioniță, Wolfgang Nikolaus Rappert, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner, *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom/Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, vol. II, București, Editura Enciclopedică, 2015.

Și asta, cu atât mai mult cu cât, luând în considerare tradiția istoriografică locală (confesională – catolică, ortodoxă, calvin, luterană – și laică) și evoluția ei în ultimii 300 de ani, aceasta ne ajută să depistăm elementele comune, precum și cele specifice rutenilor și românilor și mai ales să înțelegem contribuția adusă de hotărârile florentine la consolidarea identității culturale moderne a popoarelor din Europa Central-Răsăriteană. Tocmai de aceea, receptarea parțială și diferită în teologia catolică latină și în cea ortodoxă a Conciliului Florentin, cu repercusiunile inevitabile asupra evoluției și istoriei celor două biserici (Ortodoxă și Greco-Catolică), se cuvine evidențiată (*La unioni tra difficoltà e resistenze/Unirile între dificultăți și rezistențe*, p. 197-236). Avem, pe de o parte, convingerea post-tridentină a latinilor⁴, care configurau unirea drept readucere a unor episcopi, preoți și credincioși (*schismatici*) în sânul Bisericii Romane, iar de cealaltă parte, în toate unirile realizate (Ujgorod, Brest, Alba Iulia), ortodocșii au perceput unirea în spiritul Conciliului Florentin ca o refacere a comuniunii ecleziastice pierdute. Mai mult, ei au fost inspirați să solicite garanții în privința păstrării propriei individualități răsăritene și nu și-au dorit separarea de comuniunea ortodoxă, prin întreruperea legăturilor cu celelalte Biserici Ortodoxe (*Unio/Уния. Tra realtà storica e ideologie ecclesiastiche/Studiu introductiv*, p. 25). Desigur, în această analiză de context, complexă, ne-am fi așteptat și la discutarea rolului ordinului iezuit, de pildă, în reușita Unirii (de la Brest sau Alba Iulia). Dacă pentru epocile anterioare, lucrarea regretatului Lucian Periș nu îi este

³ În acest punct, subscriem părerii formulate de Barta, Barbolovici 2020, p. 20-21.

⁴ Prospero 2001.

necunoscută autorului și o folosește⁵, în schimb ne nedumerește ignorarea tezei de doctorat a lui Vasile Bărbat (pe care îl pomenește, dar nu-l citează!, p. 236⁶) care tratează tocmai implicarea iezuiților în perfectarea și consolidarea Unirii religioase din Transilvania⁷. De aceea, rămâne deschisă discuția legată de folosirea termenului „uniatism” (p. 224-229), perceput de tradiția și istoriografia greco-catolică română din perioada interbelică și până azi ca un concept peiorativ și ca atare nefolosit (ocolit) în ultimele abordări sistematice pe subiect atât de ortodocși, cât și de greco-catolici⁸. Suntem de părere că aprofundarea literaturii istorice l-ar fi ajutat pe autor să decripteze ce și cât a fost corect și adecvat în implementarea viziunii florentine asupra sensului și ritmului schimbărilor religioase, deopotrivă în cazul rutenilor sau al românilor. Desigur, un indice de localități și persoane ar fi fost foarte util și ar fi orientat mai bine cititorul în înțelegerea mai facilă a mesajului interdisciplinar al cărții.

Lăsând la o parte aceste observații și omisiuni, cartea lui Vasile Barbolovici probează abilitatea obținută ca urmare a parcursului formativ făcut în sistemul universitar pontifical și convinge prin argumentarea că unirea florentină a cristalizat un model de unire inspirat din comuniunea și unitatea bisericească din primul mileniu creștin. Acesta este firul roșu al cărții și, pornind de aici, autorul propune, cu curaj și în cunoștință de cauză, recuperarea modelului ecleziologic asumat de Conciliul de la Ferrara-Florența. Acesta este unul inspirațional în opinia autorului, care ar livra o mai bună înțelegere a identității și vocației ecumenice a Bisericilor Orientale Catolice. Aceasta este în fapt miza și reușita cărții, pentru că tocmai înțelegerea dublei apartenențe marchează profund fizionomia acestor Biserici.

De altfel, apartenența la comuniunea catolică prin unitatea cu Pontiful Roman, cu rădăcinile sale medievale (Gheorghe Movilă, Iosif Veniamin Ruțki) a fost asumată și trăită în ciuda „ideologiei pervertită și violentă a totalitarismului ideocratic” (*Unio/Уния. Tra realtà storica e ideologie ecclesiastiche/Studiu introductiv*, p. 27) și a prigoanei regimului comunist atât în Ucraina, cât și în România. De asemenea, apartenența la tradiția greacă este (re)confirmată prin trăirea propriului patrimoniu liturgic și spiritual (capitolul VI, punctul 1 *Il fondamento delle unioni: la tensione all'unità. Caso di doppia appartenenza/Fundamentul uniriilor: lupta pentru unitate. Cazul dublei apartenențe*, p. 238-248). Or, azi mai mult decât oricând, aceste coordonate ne demonstrează actualitatea moștenirii Conciliului Florentin. Mai mult decât atât, subiectul complex și major pe care cartea îl propune ne ajută în înțelegerea forjării identității moderne a rutenilor sau românilor ardeleni, iar receptarea critică adecvată a lucrării de care vorbește episcopul Virgil Bercea în *Presentazione/Prefața lucrării* („una ricezione critica adeguata”, p. 10) nu este altceva decât manifestarea respectului în fața unui lăudabil efort de analiză, sinteză și interpretare reușit de Vasile Barbolovici, după mai bine de 15 ani de studiu intens.

Laura STANCIU*

⁵ Periş 2005.

⁶ În schimb o face prof. univ. dr. Cesare Alzati (Alzati 2018, p. 27, n. 41).

⁷ Bărbat 1961; Bărbat 1963; Bărbat 1968; Bărbat 1992.

⁸ Marte 2010; Marte 2015.

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: laurastanciu@uab.ro.

Abrevieri bibliografice

- Alzati 2018 – Cesare Alzati, *Unio / Уния. Tra realtà storica e ideologie ecclesiastiche*, în V. A. Barbolovici (ed.), *Il concilio di Ferrara-Firenze (1438-1439). Storia ed ecclesiologia delle Unioni*, Bologna 2018, p. 11-29.
- Bărbat 1961 – Vasile Bărbat, *II „Teologo” del Vescovo e della Chiesa Romana Unita (1701-1773)*, Roma, 1961, ms.
- Bărbat 1963 – Vasile Bărbat, *L’institution de l’office du „théologien” dans l’Eglise Roumaine Unie*, în *Orientalia Christiana Periodica*, XXIX, 1963, p. 155-200.
- Bărbat 1968 – Vasile Bărbat, *II „Teologo” del Vescovo e della Chiesa Romana Unita (1701-1773)*, în *Acta Historica*, VIII, 1968, p. 213-245.
- Bărbat 1992 – Vasile Bărbat, *Instituirea funcției „teologului” în Biserica Română Unită*. Extras din teza de doctorat susținută la Institutul Pontifical Oriental din Roma, rezumat tradus în limba română și prefațat de pr. dr. Cristian Langa și Emil Puni S.J., Deva, 1992, 44 p.
- Barta 2020 – Cristian Barta, *Vasile Alexandru Barbolovici, Conciliul de la Ferrara-Florența (1438-1439). Istoria și ecceziologia unirii*, în *Viața creștină*, s. n., 2 (492), februarie 2020, p. 20-21.
- Kolditz 2013 – Sebastian Kolditz, *Bessarion und der griechische Episkopat im Kontext des Konzils von Ferrara-Florenz*, în Claudia Märkl, Christian Kaiser, Thomas Ricklin (ed.), *Bessarion zwischen den Kulturen*, Berlin, Boston, 2013, p. 37-78.
- Kolditz 2018 – Sebastian Kolditz, *The Council of Ferrara-Florence as Reflected in Venetian Chronicles: Preliminary Observations*, în Sebastian Kolditz, Markus Koller (ed.), *The Byzantine-Ottoman Transition in Venetian Chronicles/La transizione bizantino-ottomana nelle cronache veneziane* (Venetiana 19), Roma, 2018, p. 197-234.
- Kolditz 2021 – Sebastian Kolditz, *Conciliar Structures and Procedures at Ferrara-Florence – with Some Considerations on the Council’s „Missing End”*, în Antoine Arjakovsky, Barbara Hallensleben (ed.), *Le concile de Florence (1438/39) – une relecture oecuménique*, Münster, 2021.
- Marte 2010 – Johann Marte (ed.), *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom/Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, vol. I, București, 2010.
- Marte 2015 – Johann Marte (ed.), *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom/Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, vol. II, București, 2015.
- Periș 2005 – Lucian Periș, *Prezențe catolice în Transilvania, Moldova și Țara Românească (1601-1698)*, traducere din limba italiană de William Bleiziffer, traducere revizuită, prefață și ediție de Ovidiu Ghitta, Blaj, 2005.
- Prosperi 2001 – Adriano Prosperi *Il Concilio di Trento: una introduzione storica*, Torino, 2001.
- Puglia 2008 – Michele Puglia (ed.), *Ducas, Historia turco-bizantina 1341-1462*, Rimini, 2008.